

ԱՐՏԱՇԵՍ Ի. ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ. գ. թ., դոցենտ

artashesshahnazaryan.1950@gmail.com

ID 0009-0006-7000-5335

DOI:10.59523/1829-4596.2024.2(29)-24

ԶԱՔԱՐՅԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՕՐԲԵԼՅԱՆՆԵՐԻ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՋ*

Բանալի բառեր՝ Զաքարյաններ, Օրբելյաններ, Օրբելիներ, Էլիկում, Իվանե Ա, Գոնցա, Սյունիք:

Ներածություն

Հայաստանում զարգացած ավատատիրության շրջանի երկրորդ փուլի նշանավոր իշխանատոհմեր Զաքարյանների ու Օրբելյանների փոխհարաբերություններն առանձին դեպքերում իրենց ազդեցություն են ունեցել ոչ միայն հյուսիսարևելյան՝ Զաքարյան Հայաստանի, այլև վրացական թագավորության վրա, որի կազմում գտնվում էր վերջինս, ռազմաքաղաքական կյանքում: Հայոց պատմության մեջ դժվար գերազնահատելի դեր խաղացած այդ տոհմերի փոխհարաբերությունները ծայր են առել 1118 թ. կամ դրանից քիչ հետո, երբ Զաքարյանները դարձան Օրբելյանների նախնի Օրբելիներ-

* Ներկայացվել է 14.XI.2024 թ., գրախոսվել է 14.XI.2024 թ., ընդունվել է տպագրության 15.XII.2024 թ.:

րի ստորակաները և շարունակվել մինչև 1289/1290 թ.:

Զանազան գործոններով պայմանավորված՝ նրանց փոխհարաբերությունների բնույթը ժամանակ առ ժամանակ փոխվել է: Այդ հանգամանքն իր հերթին Զաքարյան Հայաստանի և, ընդհանրապես, վրացական թագավորության քաղաքական կյանքում որոշ փոփոխությունների առիթ կամ պատճառ է դարձել:

Քննվող հիմնահարցի մասին հայկական ու վրացական սկզբնաղբյուրներում զգալի տեղեկություններ են պահպանվել: Դրանք առավել շատ հաղորդել է Ստեփանոս Օրբելյանը: Սակայն, ցավոք, նա երկու տոհմերի փոխհարաբերությունները միշտ չէ, որ անաչառ է ներկայացրել: Խնդրո առարկա հիմնահարցն առ այսօր հատուկ քննության չի ենթարկվել, չնայած հայ և վրաց որոշ պատմաբաններ տարբեր առիթներով այս կամ այն կերպ դրան անդրադարձ կատարել են: Փորձենք գիտական պարբերականի ընձեռած հնարավորությունների սահմաններում հնարավորինս անդրադառնալ Զաքարյան և Օրբելյան իշխանատոհմերի փոխհարաբերություններին՝ հայ-վրացական սկզբնաղբյուրներում դրանց արձանագրվելու ամբողջ ընթացքում:

Զաքարյանների և Օրբելիների փոխհարաբերությունները

Զաքարյանների և Օրբելյանների փոխհարաբերությունները սկիզբ առան դեռ վերջիններիս նախնի վրա-

ցական իշխանատոհմ Օրբելիների օրոք: Դա կապված էր վրաց արքա Դավիթ IV Շինարարի (1089-1125) կողմից թուրք-սելջուկներից Տաշիր-Ձորագետի Կյուրիկյան թագավորության նախկին տարածքը գրավելու հետ:

Ստեփանոս Օրբելյանի հավաստի վկայությամբ նա դրա մաս կազմող Լոռին, որտեղ Խոժոռնի կենտրոնով փոքրիկ տիրույթներ ունեին Կյուրիկյանների ստորակա Ջաքարյանները, շնորհեց վրացական թագավորության առավել հզոր ավատատիրական տոհմերից Օրբելիներին: Նրանք տնօրինում էին արքունի կարևորագույն պաշտոններ՝ ամիրսպասալարությունը (զորքերի գլխավոր հրամանատարությունը) և մանդատուրթ-ովսուցեսությունը (արքունի արարողապետությունը): Ստեփանոս Օրբելյանը նշում է, որ Դավիթ Շինարարն այդ պաշտոնները վարող և Օրբելիների տոհմը գլխավորող Իվանե Օրբելուն շնորհեց «Լառե՛ իւր գաւառովն և Ագարակն՝ տեղի դարպասի»¹:

Թուրք-սելջուկներից 1118 թ. հուլիսին Լոռե՛ բերդի ու նրան մերձակա Ագարակի գրավումը² և Դավիթ Շինարարի մահը 1125 թ. հունվարին³ թույլ են տալիս վստահ պնդելու, որ Ջաքարյանների ու ի դեմս Օրբելիների Օրբելյանների փոխհարաբերությունները սկիզբ են առել այդ միջակայքում: Առավել հավանական է, որ դա տեղի

¹ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 379:

² Картлис цховреба. 2008, 189.

³ Картлис цховреба. 2008, 202.

է ունեցել կամ 1118-ին, կամ էլ դրանից քիչ հետո, քանզի Դավիթ Շինարարը Կյուրիկյան թագավորության նախկին տարածքը լիովին գրավեց 1124-ին⁴:

Զաքարյանների մեր սրբագրած տոհմաճառի համաձայն այդ ժամանակ նրանց գլխավորում էր մեծ Սարգսի հայր ավագ Զաքարեն⁵, որը դարձավ Օրբելիների անմիջական ստորական: Այդ տոհմաճառի քննությանն անդրադարձած Հ. Մարգարյանն ավագ Զաքարեին մեծ Սարգսի պապը համարելով հանդերձ նկատել է, որ նա «եղել է առաջինը (Զաքարյաններից – Ա. Շ.), ով կապ է պահպանել երկրամասի (Լոռիի – Ա. Շ.) նոր տերերի՝ Օրբելի իշխանների հետ»⁶: Բոլոր դեպքերում, անկախ Զաքարյանների տոհմաճառում ավագ Զաքարեի զբաղեցրած տեղից, նա այդ տոհմի՝ Օրբելիների ստորական դարձած առաջին գլխավորն էր:

Ինչպես հետևում է հայ-վրացական սկզբնաղբյուրների անուղղակի և ուղղակի վկայություններից, Զաքարյանների և Օրբելիների դրանից հետո սկիզբ առած փոխհարաբերությունները, հիմքում ավատատիրական ենթակարգությունն ունենալով հանդերձ, շատ սերտ էին:

⁴Հաւաքումն պատմութեան. 1862, 119: **Սամուէլ Անեցի** և շարունակողներ. 2014, 208: Картлис цховреба. 2008, 193; Հմմտ. **Մարգարյան**. 1980, 152:

⁵ **Շահնազարյան**. 1990, 31:

⁶ **Մարգարյան**. 2023, 125:

Վարդան վարդապետն անդրադառնալով վրաց արքա Գեորգի III-ի (1156-1184) կողմից Շեդադյաններից 1161 թ. Անին գրավելու հետ կապված անցքերին, նշում է, որ նա իր իսկ կողմից այդ քաղաքի կառավարիչ նշանակված Սադուն իշխանին դավաճանության մեջ կասկածելով՝ փոխարինում է մեծ Սարգիս Զաքարյանով⁷: Թամար թագուհու առաջին պատմիչն իր հերթին հայտնում է, որ Գեորգի III-ն Անին գրավելուց հետո «այն պահպանելու և ամրացնելու նպատակով [այնտեղ] թողեց Իվան Օրբելուն՝ մանդատուրթ-ուխուցեսին և ամիրսպասալարին, նրան օգնական տալով Սարգիս Մխարգրձելուն (մեծ Սարգիս Զաքարյանին – Ա. Շ.)»⁸:

Այսպիսով, վրաց պատմիչը Սադունին լուրջան է մատնում, փոխարենը փաստելով Իվանե Օրբելուն Անիի ռազմական, իսկ նրա ստորակա մեծ Սարգիս Զաքարյանին քաղաքացիական կառավարիչ նշանակելը⁹: Դա պայմանավորված էր ոչ միայն վերջինիս հայ լինելով, այլև նրան, որպես իր տոհմի հետ սերտորեն կապված ստորակայի, այդ պաշտոնում տեսնելու Իվանե Օրբելու ցանկությամբ: Վերջին պնդման հիմքն է Թամար թագուհու առաջին պատմիչի կողմից մեծ Սարգիս Զաքարյանի «Օրբելիների եղբայր և սիրելի»¹⁰ համարվելը:

⁷ Հաւաքումն պատմութեան. 1862, 127:

⁸ Картлис цховреба. 2008, 245.

⁹ Հմմտ. Лордкипанидзе. 1974, 129; Մարգարյան. 1980, 105:

¹⁰ Картлис цховреба. 2008, 251.

Զաքարյաններ-Օրբելիներ ստորակա-գերակայական փոխհարաբերությունները խզվեցին իրենց փեսա արքայազն Դեմետրեին (Դեմնա) գահին նստեցնելու պատրվակով Գեորգի III-ի դեմ վերջիններիս գլխավորած ավատատիրական ապստամբության ժամանակ: Այս հուժկու ընդվզման օրերին ի թիվս այլոց «Դեմնայից հեռացավ Օրբելիների եղբայր և սիրելի Սարգիս Մխարգրձելին իր որդով և եղբորորդով: Թագավորը նրան ընդունեց սիրալիր ու փառաքաջ և ցույց տվեց նրա ազնվագարնությանը համապատասխան վստահություն»¹¹: Մեծ Սարգսի որդի և եղբորորդի ասելով Թամար թագուհու առաջին պատմիչը նկատի ունի համապատասխանաբար Զաքարե Բ-ին և Բլուզ Զաքարեին:

Զաքարյանների այս քայլն ավատատիրական ենթակարգության նորմերի կոպտագույն խախտում էր: Սակայն նրանք մեծ Սարգսի գլխավորությամբ Դեմնայից, այսինքն Օրբելիներից հեռացան, երբ վրաց արքայազնի աներ և ապստամբության ղեկավար Իվանե Օրբելին փոքրաթիվ ուժերով Լոռե բերդում շրջապատվեց, իսկ մեծ Սարգսի աներձագ Ամիր Քուրդը Մահկանաբերդի գավառում նրա եղբայր, արքունի ախոռապետ Լիպարիտ Օրբելուն պարտության մատնեց: Դրանով ապստամբության ճակատագիրը վճռվեց, ինչը փորձառու ռազմական գործիչ մեծ Սարգիս Զաքարյանին ստիպեց

¹¹ Картлис цховреба. 2008, 251.

լքել իր նկատմամբ խիստ բարեհաճ տրամադրված Օրբելիներին¹²:

Ապստամբությունը պարտության մատնելուց հետո վրաց արքան խստորեն պատժեց նրա ակտիվ մասնակիցներին, հատկապես Օրբելիներին: Մասնավորապես, Իվանե Օրբելին կուրացվեց և զրկվեց պաշտոններից ու տիրույթներից, իսկ Օրբելիները գրեթե ոչնչացվեցին¹³: Ինչ վերաբերվում է Լիպարիտին, որ «գնացեալ էր առ աթաբեկն Ելտկուզ երկու որդուվք՝ Ելիկուման և Իանեի»¹⁴ օգնական զորք խնդրելու, լսելով ապստամբության պարտության լուրը՝ «դադարեաց առ Ելտկուզին, և ... սակաւ աուրս կեցեալ՝ մեռանի՝ յօտար աշխարհի»¹⁵:

Սյունյաց պատմիչի համաձայն, «ի հալածելն զՕրբելքն բաժանեաց զհայրենիս նոցա Գէորգի, զոմանս ետ թշնամեացն և մատնողացն, և զայլսն ետ Խփչախին, որ Խուպասար կոչիր և մատոյց զնա ի գահ իշխանութեան նոցա և եդ սպասալար ամենայն Վրաց»¹⁶: Ճիշտ է, ապստամբության ճակատագիրը վճռվելուց հետո

¹² Այս իրողության հաշվառմամբ ապստամբության ճնշման գործում մասնավորապես մեծ Սարգիս Ջաքարյանի եռանդուն մասնակցության մասին Գ. Գրիգորյանի պնդումը չի համապատասխանում իրականությանը (**Գրիգորյան**. 1981, 28):

¹³ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 389: Картлис цховреба. 2008, 213-214; Հաւաքումն պատմութեան. 1862, 130:

¹⁴ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 390:

¹⁵ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 390:

¹⁶ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 390-391:

Գեորգի III-ին հարած Զաքարյաններն այդ ժամանակ «թշնամիների և մատնիչների» ու Ղուբասարի նման Օրբելիների հաշվին տիրույթների ու պաշտոնների չարժանացան, բայց ասպարեզից վերջիններիս հեռացմամբ արագ վերելքի պայմաններ ստացան: Արդյունքում՝ Թամար թագուհու (1184-1207) օրոք նրանք դարձան ոչ միայն հայկական, այլև վրացական թագավորության ավատատիրական տների առաջատարը, մասնավորապես, տիրացած լինելով թե Լոռուն, և թե Օրբելիների նախկին պաշտոններից կարևորագույններին¹⁷:

Զաքարյանների և Օրբելյանների փոխհարաբերությունները նախքան մոնղոլական նվաճումը

Իրաքի սելջուկյան սուլթանությունը փաստացի տնօրինող Շամս ադ-դին Ելտկուզ աթաբեկը Լիպարիտի որդի Էլիկումին շնորհեց Համիա քաղաքը, միաժամանակ դարձնելով Ռեյ, Սպահան և Ղազվին քաղաքների ամիր¹⁸: Գանձակի ճակատամարտում Էլիկումը սպանվում է, թողնելով Լիպարիտ անունով մանկահասակ որդի: Լիպարիտը մոր՝ Խաթունի հետ տարվում է Նախիջևան: Այնտեղ մի մահմեդական բռնի ամուսնանում է Խաթունի հետ, և Լիպարիտը պատանդի կարգավիճակում ավելի քան տասը տարի մնում է նրա տանը¹⁹: Ստե-

¹⁷ Картлис цховреба. 2008, 257, 266 և այլն:

¹⁸ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 392:

¹⁹ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 395:

փանոս Օրբելյանի վկայությամբ, երբ Մեծ Սարգսի որդիներ Զաքարե Բ-ն և Իվանե Ա-ն իրենց գլխավորած ազատամարտերի ընթացքում «մինչ տիրեցին այսմ աշխարհի ... սկսան յոյզ առնել եթե գոյ ոք յորդոցն Լիպարտի ի Պարսկաստան»²⁰: Խաթունի քեռի Ստեփանոս եպիսկոպոսը Զաքարյան եղբայրներին տեղյակ է պահում Լիպարտի գոյության մասին և նրանց թախանձագին խնդրանքով նրան մոր հետ փախցնում Վայոց ձոր²¹: Դրանից հետո Ստեփանոս եպիսկոպոսը Լիպարտին տանում է Իվանե Ա Զաքարյանի մոտ, որը նրան ուրախությամբ ընդունելով Թամար թագուհուն ու նրա որդի Գեորգի Լաշային (1207-1223) իրազեկում է Լիպարտի իր մոտ գտնվելու մասին²²: Հ. Մարգարյանը Սյունիքում Լիպարտի հաստատվելը թվագրել է «շուրջ» 1206-1207-ով²³: Այս ընդունելի թվագրումն առաջարկելիս նա, անկասկած, հիմք է ընդունել այն, որ Թամարը մահվանից քիչ առաջ որդուն գահակից էր դարձրել: Հենց դրանով էր պայմանավորված նաև նրան Լիպարտի մասին Իվանե Ա-ի տեղյակ պահելը:

Լիպարտը, որին վիճակված էր սկզբնավորելու Օրբելիների անմիջական հետնորդ Օրբելյանների հայկական իշխանատոհմը և դառնալու Սյունիքում նրանց

²⁰ Պատմություն նահանգին Սիսական. 1910, 395-396:

²¹ Պատմություն նահանգին Սիսական. 1910, 396:

²² Պատմություն նահանգին Սիսական. 1910, 396:

²³ Հայոց պատմություն. 2014, 237:

իշխանության հիմնադիրը, «յոյժ սիրեցեալ էր յաչս Իւանէի»²⁴, որը Զաքարե Բ-ի մահվանից հետո գլխավորեց Զաքարյան իշխանատոհմը և դարձավ վրացական թագավորության աթաբեկը (թագաժառանգի խնամակալը) ու ամիրսպասալարը: Լիպարիտի նկատմամբ Իվանե Ա-ի տաճած ջերմ վերաբերմունքի մասին է վկայում իր դուստր Թամթային նրան կնության տալու մտադրությունը, որով Զաքարյանների ու Օրբելյանների փոխհարաբերությունները խնամիական կապերով կամրապնդվեին:

Սակայն Իվանե Ա-ին կանխում է նրա ստորականերից Բուբակ անունով հայտնի իշխանը²⁵: Նա Լիպարիտին «խաբեալ պատրող բանիւք՝ ի ծածուկ փեսայացոյց ինքեան տալով նմա... օրիորդ Ատիայն, ընդ որ առ ժամ մի ցասուցեալ Աթաբեկ Իվանէի»²⁶: Լիպարիտին բարեհաճ էր վերաբերվում նաև Զաքարե Բ Զաքարյանը: Նա 1211 թ. Լիպարիտի «թախանձանօք» Օրբելյանների հոգևոր կենտրոն Նորավանքին է վերադարձնում Ագարակի ծոր գյուղը²⁷:

Դառնալով Գանձակի Ելտկուզյան աթաբեկության տիրապետությունից Սյունիքի ազատագրումը գլխավորող Իվանե Ա-ի զորահրամանատարներից մեկը, նա

²⁴ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 353:

²⁵ Բուբակի մասին տե՛ս **Մուրադյան**. 1977, 125-127:

²⁶ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 397:

²⁷ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 358-359:

մասնակցում է այդ երկրամասի համար մղվող մարտերին: Ճիշտ է, դրանցում Լիպարիտ Օրբելյանի խաղացած դերը նշանակալի է, բայց նրա թոռ Սյունյաց պատմիչը գերազնահատել է այն, պնդելով, թե իբր «նա եղել առաջնորդ առման Սիւնեաց»²⁸:

Ինչպես Սյունիքի ազատագրմանն օժանդակելու, այնպես էլ հայրենական, այսինքն, Օրբելիներից խլված տիրույթների դիմաց փոխհատուցելու նպատակով Իվանե Ա-ն, ըստ Ստեփանոս Օրբելյանի «հրամանաւ թագաւորին (Գեորգի Լաշայի – Ա. Շ.) տայ փոխան հայրենեացն Լիպարիտի անանցական գրով զՀրաշկաբերդ իւր գաւառովն և այլ բազում գեղորէս ի Վայոց ձոր, ի Կոտայսն գէլաոն և այլ գիւղս յոլովս. ի Գեղաքունի զՀամասարի և այլ գեղորէս բազում, ի Կայեն զԱղստև իւր կերովն ... տայ և ի ձեռս նորա զՍիւնիս. զՈրոտն, զԲարկուշատ և զայլ բերդորէսն»²⁹: Լիպարիտ Օրբելյանն իր հերթին Ամաղուի Նորավանքի սուրբ Կարապետ եկեղեցու 1221 թվակիր արձանագրության մեջ Գեորգի Լաշային չհիշատակելով պնդում է, որ «մեծ աթաբեկ» Իվանեն է «հայրենեացն փոխան... զՀրաշկաբերդ իւր կերովս»³⁰ իրեն տվել:

Սյունիքում Օրբելյանների իշխանության ստեղծման

²⁸ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 397:

²⁹ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 397:

³⁰ Դիվան հայ վիմագրության. 1967, 211: Հմմտ. Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 360:

հանգամանքներին քաջաճանոթ Գ. Հովսեփյանն ունեցել է բոլոր հիմքերը պնդելու, որ դա տեղի է ունեցել «Իւանէի ձեռքով»³¹: Այդ իշխանությունը ենթակա էր Իվանե Ա-ին, իսկ Լիպարիտ Օրբելյանն էլ նրա «յոյժ սիրեցեալ» ստորական էր:

Նորավանքի սուրբ Նշանի (խաչի) պատկանելության շուրջ 1216 թ. ծավալված իրադարձությունները Զաքարյանների և Օրբելյանների փոխհարաբերությունների պատմության ուշագրավ էջերից են: Օրբելյաններին պատկանող այդ սուրբ Նշանը գրավադրվելով պահվում էր Ածապ վանքում՝ Պետրոս անունով եպիսկոպոսի մոտ: Այդ մասին իմանալով իշխան Վասակ Խաղբակյանը սուրբ Նշանը վերջինից խլելով նվիրում է իր գերակա Իվանե Ա-ին, որն այն պահում է Պղնձահանքում³²: Սուրբ Նշանը վերադարձնելու նպատակով Նորավանքի եպիսկոպոս տեր Սարգիսը դիմում է Լիպարիտ Օրբելյանին ու Բուբակ իշխանին, որոնք աջակցում են նրան ու դիմում Իվանե Ա-ին: Ի վերջո, Լիպարիտ Օրբելյանից ստանալով հազար դահեկան փրկագին, Իվանե Ա-ն իր դիվանի քարտուղար Օնոֆրեին հրամայում է սուրբ Նշանը հանձնել տեր Սարգսին, ինչը կատարվում է: Տեր Սարգիսն այն տանում է Նորավանք և հաստատում այնտեղ³³: Սուրբ Նշանն Իվանե Ա-ից ձեռք բերելու մասին

³¹ Հովսեփյան. 1969, 26:

³² Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 352-353:

³³ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 353-354:

Լիպարիտ Օրբելյանը հիշատակել է Նորավանքի սուրբ Կարապետ եկեղեցու վերոհիշյալ արձանագրության մեջ³⁴:

Սակայն, սուրբ Նշանի պատկանելության շուրջ ծավալված վեճը դրանով չի ավարտվում, քանզի այն տնօրինելու հավակնություններ է դրսևորում տեր Սարգսի դեմ ընդվզելով Սյունիքի թեմը մասնատած և Տաթևի եպիսկոպոս դարձած տեր-Հովհաննեսը: Վերջինս ու տեր Սարգիսը Լիպարիտ Օրբելյանի ու նրա որդի Էլիկոմի հետ գնում են Իվանե Ա-ի մոտ Դվին՝ դատաստանի: Սուրբ Նշանի պատկանելության շուրջ երկու եպիսկոպոսների վեճը լուծելու նպատակով Իվանեն Դվինում ներկայացուցչական դատական ատյան է հրավիրում³⁵: Ատյանի վճռի համաձայն «խաչ սեպիական էր Իւանէի, և ի տալն զնա ի Լիպարիտ և ի տէր Սարգիս բազում ծախսութ մինչ ի 1000 դահեկան, Լիպարտի և իւր եկեղեցոյն (Նորավանքին – Ա. Շ.) է պարտ լինել յաւիտենական ժառանգութիւն»³⁶: Ատյանի վճիռն արժանանում է Իվանե Ա-ի հավանությանը, և սուրբ Նշանն անվիճելիորեն ու առանց առարկության համարվում է «Լիպարտի և իւրոցն»³⁷:

Սյունիքի ազատագրման համար մղվող մարտերի

³⁴ Դիվան հայ վիմագրության. 1967, 211:

³⁵ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 355:

³⁶ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 356:

³⁷ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 356:

հարկադրական դադարից և, ինչպես երևում է Ստեփանոս Օրբելյանի մի վկայությունից, Օրբելյանների իշխանության ձևավորումից հետո, Լիպարիտ Օրբելյանը Գեորգի Լաշայի ու Իվանե Ա-ի կողմից նշանակվում է կողմնակալ³⁸, իսկ նրա տիրույթները վեր են ածվում սահմանապահ կողմնակալության: Կողմնակալ է նշանակվում նաև Վասակ Խաղբակյանը³⁹: Այս հանգամանքը գալիս է փաստելու, որ իր ստորականերին վրացական թագավորության ավատատիրական աստիճանակարգում մեկ աստիճանով վեր բարձրացնելուն նպաստել է Իվանե Ա-ն: Լիպարիտ Օրբելյանի ու Իվանե Ա-ի սերտ փոխհարաբերությունների մասին է խոսում նաև, ի տարբերություն վերջինիս դավանական քաղաքականությունից դժգոհ հայ այլ իշխանների, Գառնիի ճակատամարտին Օրբելյան իշխանի մասնակցությունը⁴⁰:

Ավագյան տան և Օրբելյանների փոխհարաբերությունները

Իվանե Ա-ի մահվանից (1233/1234 թ.) հետո Օրբելյանները դարձան նրա որդի Ավագի՝ Զաքարյանների Ավագյան տուն կոչված տոհմաճյուղի հիմնադիրի ստորակաները: Նախքան մոնղոլների 1236 թ. նվաճողական արշավանքն Ավագյան տան և Օրբելյանների գերակա-

³⁸ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 397:

³⁹ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 397:

⁴⁰ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 399:

ստորակայական փոխհարաբերությունները շարունակում էին սերտ մնալ: Սակայն մոնղոլական նվաճման, ապա և տիրապետության շրջանում դրանց բնույթն արմատական փոփոխություններ կրեց: Դա ծայր առավ 1236 թ. ամռանը մոնղոլների կողմից հյուսիս-արևելյան՝ Զաքարյան Հայաստանը գրավելիս:

Երբ մոնղոլ զորապետ Ասլան նոյինը հարձակվեց գրավելու համար վիճակահանությամբ իրեն բաժին ընկած Օրբելյանների իշխանության վրա և սպանված Լիպարիտին փոխարինած որդուն՝ Էլիկումին, առաջարկեց որոշակի պայմաններով հնազանդվել, նա, Ավագից օգնություն չստանալով, առանց նրա թույլտվության համաձայնվեց: Ավելին, դրանից հետո Ասլան նոյինին օգնեց նվաճելու Ավագի մյուս ստորակա Խաղբակյանների իշխանությունը և անգամ մասնակցեց Զաքարե Բ-ի որդի Շահնշահին պատկանող Անիի գրավմանը⁴¹: Ստեփանոս Օրբելյանի վկայությամբ Ասլան նոյինը գրավեց Խաղբակյաններին պատկանող «զՎայոց ձոր և զԵղեգիս մինչև Երերօն գիւղ որ է հանդեպ Գառնոյ. և ետ զամենայն Ելիկումին»⁴²: Բնականաբար, «հենց այս ժամանակ էլ պետք է սկիզբ առներ Ավագյան տան և Օրբելյանների լիովին հասկանալի բախումը»⁴³:

Երկու տոհմերի փոխհարաբերություններում լարվա-

⁴¹ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 404:

⁴² Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 404:

⁴³ **Մարգարյան**. 2023, 77:

ծությունը գնալով խորացավ: Այդ իրողության արձագանքն է Ստեփանոս Օրբելյանի «ասում են» վերապահությամբ հաղորդումն առ այն, որ մոնղոլական բանակի կազմում Նփրկերտի պաշարմանը մասնակցելիս «հիւանդանայ Ելիկումն խստագոյն ցաւօք, և որպէս ասէն, դեղակուր լինի ի բժշկաց ի հրամանէ Աւագին»⁴⁴: Իրականում 1250 թ. մահացած Ավագ Զաքարյանը⁴⁵ չէր կարող հրահանգել 1253 թ. մահացած իր ստորակայի թունավորումը, առավել ևս, որ Նփրկերտն ավելի քան երկու տարի պաշարված լինելով գրավվել է 1260 թ.⁴⁶: Սյունյաց պատմիչն Ավագյան տան ու Օրբելյանների փոխհարաբերությունների սրման մեղավոր է համարում Ավագյան տանը, հատկապես Ավագի կին վրացուհի Գոնցային, գրելով հետևյալը. «յետ Ելիկումին բազում նախանձու և թշնամութեամբ վարէր տունն Ավագին ընդ տանն Օրբէլեյան. ևս առաւել Գոնցայն՝ կին Ավագին. և կամէին վարատել և հալածել կամ կորուսանել զորք մնացեալ մանկունսն՝ զՍմբատ և զեղբարս իւր. և յափշտակէին զհայրենիս նոցա: Եվ նոքա շրջէին թաքստեամբ աստ և անդ»⁴⁷: Ինչպես տեսնում ենք, Ստեփանոս Օրբելյանը գոյները խտացնելով է աչառու մեղադրում Ավագյան տանը, իր տոհմին ներկայացնելով իբրև

⁴⁴ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 404:

⁴⁵ Հաւաքումն պատմութեան. 1862, 148:

⁴⁶ **Գանձակեցի**. 1961, 385, 387: Հմմտ. **Գրիգորյան**. 1981, 68:

⁴⁷ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 405:

անմեղ զոհի:

Հ. Մանանդյանի զգուշավոր, բայց իրավացի դիտարկմամբ երկու տոհմերի «թշնամության գլխավոր պատճառը ... ըստ երևույթին Օրբելյանների անհնազանդությունն էր ու նրանց ըմբոստ վերաբերմունքը դեպի Ջաքարյան Իվանեի տունը, որն իրենց սյուզերենն էր»⁴⁸: Օրբելյանների անհնազանդության հիմքում Հ. Մանանդյանը դնում էր նրանց մեծ անցյալ ունենալու գիտակցումն ու համոզմունքը, և այն, որ իրենց իշխանությունն ըստ երևույթին համարում էին ոչ թե Իվանե Ա-ի ու նրա ժառանգների ստորադաս իշխանություն, այլ վրաց Բագրատունիների հրամանով Իվանեից փոխանակ իրենց հայրենիքի «հայրենագիր սիգելով» ստացած սեփականություն⁴⁹: Ստեփանոս Օրբելյանն էլ պատահական չէր նշել, որ Ասլան նոյինն իր սրով նվաճածը մոնղոլներին հավատարիմ ծառայության պայմանով հանձնել էր Էլիկումին՝ իբրև Օրբելյան տոհմի սեփականություն⁵⁰:

Ավագի ու Էլիկումի մահվանից հետո Ավագյան տունն ու Օրբելյանների տոհմը գլխավորեցին Գոնցան և երկրորդի եղբայր, Ստեփանոս Օրբելյանի հիացական բնութագրին արժանացած⁵¹ Սմբատը: Դրանից հետո Ավագ-

⁴⁸ Հմմտ. **Մանանդյան**. 1952, 353:

⁴⁹ **Մանանդյան**. 1952, 353:

⁵⁰ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 404:

⁵¹ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 405:

յան տան և Օրբելյանների փոխհարաբերություններն այնքան վատթարացան, որ վերածվեցին ռիսկերիմ թշնամության: Դրան նպաստեցին նաև մոնղոլ տիրողներն իրենց «բաժանիր, որ տիրես» քաղաքականությամբ՝ իր տոհմի շահերն ամեն գնով պաշտպանող Սմբատին հովանավորելով:

Սմբատ Օրբելյանը, Ավագյան տան գերակայությունը չհանդուրժելով, մոնղոլական կուսակալ Բաչու նոյինի աջակցությամբ 1251 թ. մեկնեց մոնղոլական տերության մայրաքաղաք Կարակորում և մեծ խան Մանգուին (1251-1259) մի թանկարժեք գոհար ընծայելով իր իշխանությունը դարձրեց ինչու՝ մեծ խանական ընտանիքի տիրույթ: Բացի այդ, Մագուն «եհան զՍմբատ ի դուրս յամենայն դաւթարաց ի Վրաց և յայլոց (Ավագյան տան – Ա. Շ.) և ահա այս կրկին հաստատութիւն եղև հայրենեաց նոցա (Օրբելյանների – Ա. Շ.). զի առաջինն թրով առած էր, որպէս ծառայ, որ ի ձեռն Ասլան նոյինին և երկրորդս՝ արքայատուր և որպէս գնոյ մեծագունի առեալ ընդ լուսատու գոհարին»⁵²: Այսպիսով, Սմբատը հասավ նրան, որ Օրբելյաններն, ի դեմս Ավագյան տան, խզեցին գերակա-ստորակայական կապերն իրենց նախնի Օրբելիների երբեմնի ստորակա Զաքարյանների հետ:

Կարակորումից 1254 թ. Սմբատի վերադառնալուց հետո Գոնցան փորձեց Գյուրջիստանի վիլայեթի բասուղաղ

⁵² Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 411:

Արղունի միջոցով «կորուսանել զՍմբատ և ոչ ժառանգեցուցանել զերկիր նորա»⁵³, բայց արդյունքի չհասավ: Սմբատը 1256-ին կրկին գնաց Կարակորում՝ Մանգուի մոտ, և ոչ միայն վերահաստատվեց իր իրավունքներում, այլև դատարանում հոգուտ Արղունի կեղծ վկայությամբ շահեց նրա հովանավորությունը⁵⁴: Նաև վրացական թագավորությունը ներառող Իլխանության ստեղծումից (1256 թ.) հետո էլ Սմբատը կարողացավ հասնել իլխան Հովալուի (1256-1265) բարեհաճությանը⁵⁵: Գոնցան, իր հերթին, Սմբատի հավակնություններին դիմակայելու նպատակով, 1257 թ. ամուսնացավ վրաց արքա Ուլու Դավթի (1246-1271) հետ, որը նրա մանկահասակ դուստր Խոշաքի խնամակալությունն ու Ավագյան տան տիրույթների տնօրինությունը հանձնեց, Աշ. Հովհաննիսյանի դիպուկ բնորոշմամբ՝ «Սմբատի պես բարոյական զսպանակներից թափուր մի անձնավորության»⁵⁶ Սադուն իշխանին⁵⁷:

Մոնղոլների դեմ Ուլու Դավթի գլխավորությամբ 1259-1261 թթ. կայացած հայ-վրացական ապստամբության պարտությունից հետո Գոնցան սպանվեց: XIV դարի վրաց Անանուն ժամանակագիրն «ասում են» վերապա-

⁵³ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 413:

⁵⁴ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 413:

⁵⁵ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 414:

⁵⁶ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910: **Հովհաննիսյան**. 1657, 213:

⁵⁷ Картлис цховреб. 2008, 365.

հույժամբ դա նրա դստեր զրպարտությամբ է պայմանավորում⁵⁸: Ստեփանոս Օրբելյանն իր հերթին, Սմբատին Ավագի տան խնամակալը համարելով, կարծում է, թե նա է Հովսեփի հրամանով Գոնցային սպանել տվել և ինքն իշխել «ամենայն իշխանութեանց Ավագին: Եվ տայ զդուստր նորա զԽոշաքն ի կնութիւն մեծ խոջային Սահիպ դիւանի»⁵⁹: Սյունյաց պատմիչի այս հաղորդումն իրապատում լինելը վիճելի է: Մոր պատճառով հայրական տիրույթներից զրկված Խոշաքն էլ էր շահագրգռված ասպարեզից մոր հեռանալով: Ինչպես տեսանք, Ավագյան տան հայրագիրը Սադունն էր, և հենց նա էր 1269 թ. իր խնամարկյալին կնության տվել ամենակարող Սահիբ դիվան Մուհամմեդ Զուլեյնուն: Մոր մահվանից հետո Խոշաքը դարձավ հայրական կալվածքների լիիրավ տերը⁶⁰, իսկ Սահիբ դիվանի կինը դառնալով չեզոքացրեց դրանց նկատմամբ ցանկացած այլ, այդ թվում Սմբատ Օրբելյանի, հավակնություն:

1273 թ. անժառանգ մահացած Սմբատին փոխարինեց եղբայրը՝ Տարսայիճը: 1284 թ. Արղուն իլխանը (1284-1291) «ետ ... զտուն Աագեան և զտուն Շահնշահեան և զԳագեցին և զորդիսն Սադուն աթաբեկին»⁶¹ Ուլու Դավթի որդի Դեմետրե II-ին (1270-1289): Վերջինս

⁵⁸ Картлис цховреба. 2008, 372.

⁵⁹ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 418:

⁶⁰ Հմմտ. **Մարգարյան**. 2023, 160:

⁶¹ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 426:

էլ իր նախկին խնամակալ Տարսայիճին նշանակեց արևելավրացական թագավորության աթաբեկ, և Օրբելյանները դարձան Ջաքարյանների անմիջական գերական: Երբ 1289/1290 թ. Տարսայիճ Օրբելյանը վախճանվեց և աթաբեկի պաշտոնում նրան փոխարինեց Սադունի որդի Խուբլու Բուղան⁶², Ջաքարյանները դադարեցին Օրբելյանների ստորական լինել: Դրանից հետո սկզբնաղյուրներում այդ նշանավոր իշխանատոհմերի փոխհարաբերությունների մասին տեղեկություններ չեն հանդիպում:

Եզրակացություններ

Ջաքարյանների ու Օրբելյանների նախնի վրաց իշխանատոհմ Օրբելիների փոխհարաբերությունները սկիզբ են առել կամ 1118 թ. կամ դրանից քիչ հետո: Ջաքարյանները դարձել են Օրբելիների ստորականեր և այդ կարգավիճակն ունեցել մինչև վրաց արքա Գեորգի III-ի դեմ Իվանե Օրբելու գլխավորությամբ բարձրացված 1176-1177 թթ. ապստամբությունը, որի ընթացքում լքեցին նրանց: Ապստամբության պարտությունից հետո Օրբելիները փաստորեն հեռացան պատմության ասպարեզից, բայց որոշ ժամանակ անց Իվանե Ա Ջաքարյանի աջակցությամբ Սյունիքում հաստատվեց Իվանե Օրբելու եղբայր Լիպարիտի նույնանուն թոռը: Նա սկզբնավորեց

⁶² Картлис цховреба. 2008, 392.

Օրբելիների անմիջական հետնորդ Օրբելյանների հայկական իշխանատոհմը և Իվանե Ա Ջաքարյանի օգնությամբ Սյունիքում հիմնեց նրա գերակայության տակ գտնվող Օրբելյանների իշխանությունը:

Մոնղոլական տիրապետության ժամանակ մոնղոլների «բաժանիր, որ տիրես» քաղաքականության և Ջաքարյանների տոհմաճյուղ Ավագյան տան հետ գերակաստորակայական փոխհարաբերությունները խզելու Օրբելյանների ձգտմամբ պայմանավորված՝ Սմբատ Օրբելյանի ջանքերով նրանց իշխանությունը 1251 թ. դարձավ ինքու՝ մեծ խանական ընտանիքի տիրույթ: Օրբելյանները ոչ միայն դադարեցին Ավագյան տան ստորական լինել, այլև 1284 թ. դարձան Ջաքարյանների գերական: Սակայն 1289/1290 թ. Տարսայիճ Օրբելյանի մահվանից հետո նրա տոհմը դադարեց այդպիսին լինել: Հետագայում Ջաքարյանների ու Օրբելյանների փոխհարաբերությունների մասին սկզբնաղբյուրներում տեղեկություններ չեն հանդիպում:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Գրիգորյան Գ. Մ. 1981, Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 318 էջ:

Դիվան հայ վիմագրության 1967, պրակ III, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 427 էջ:

Կիրակոս Գանձակեցի 1961, Պատմություն հայոց, Աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, Հայկական

ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 426 էջ:

Հայոց պատմություն 2014, հ. II, գիրք երկրորդ, Երևան, «Զանգակ» հրատ., 798 էջ:

Հաւաքումն պատմութեան 1862, Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ, ի Վենետիկ, ի Սուրբ Ղազար, 184 էջ:

Հովհաննիսյան Ա. 1957, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, Գիրք առաջին, Երևան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 524 էջ:

Հովսեփյան Գ. 1969, Խաղբակեանք կամ Պոռշեանք Հայոց պատմութեան մէջ, Անթիլիաս-Լիբանան, 523 էջ:

Մանանդյան Հ. 1952, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. III, Երևան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 455 էջ:

Մարգարյան Հ. 1980, Հյուսիսային Հայաստանի և Վրաստանի ԺԲ դարի պատմության մի քանի հարցեր, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 255 էջ:

Մարգարյան Հ. 2023, Նշանավոր իշխանական տները Հայաստանում ԺԲ դարից-ԺԴ դարի առաջին կեսին, Երևան, ՀՀ ԳԱ «Գիտություն» հրատ., 279 էջ:

Մուրադյան Պ. Մ. 1977, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 362 էջ:

Շահնազարյան Ա. Ի. 1990, Վահրամյանների իշխանությունը, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 216 էջ:

Պատմութիւն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, 1910, Թիֆլիս, Էլեքտրա-քարժ տպ. օր. Ն. Աղանեանցի, 618 էջ:

Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ, 2014, Աշխատասիրությամբ Կարեն Մաթևոսյանի, Երևան, «Նաիրի» հրատ., 503 էջ:

Картлис цховреба. История Грузии 2008, Тбилиси, изд. “Артануджи”, 455 с.

Лордкипанидзе М. Д. 1974, История Грузии XI-начала XIII в., Тбилиси, “Мецниереба”, 211 с.

Арташес И. Шахназарян, *Институт истории НАН РА, к.и.н., доцент*, **К истории взаимоотношений Закарянов и Орбелянов**

Резюме

Отношения между Закарянами и Орбелянами начались в 1118 году, либо вскоре после этого и продолжались до 1289/1290 гг. Сначала Закаряны были верными вассалами Орбели, прямых предков Орбелянов. Однако во время мятежа, поднятого в 1176–1177 гг. против грузинского царя Георгия III под руководством Иване Орбели, Закаряны покинули Орбели и перешли на сторону короля.

В результате восстание было подавлено, и Орбели были вытеснены с исторической арены. Тем не менее, в начале XIII в. при поддержке Иване А (I) Закаряна, рекомендуется переформулировать, так как содержание не совсем ясно не только поселился в Сюнике, но и установил там княжество и положил начало армянской династии Орбелянов. Сначала это княжество подчинялось Иване А (I), а затем – его потомкам из ветви Закарянов, называемой древом Авагянов.

В период монгольского владычества Орбелянам удалось не только выйти из-под вассальной зависимости дома Авагянов, но и в 1284–1289/1290 гг. стать главой Закарянов.

Ключевые слова: Закаряны, Орбеляны, Орбели, Эликум, Иване А, Гонца, Сюник.

Artashes I. Shahnazaryan, *Institute of History of the NAS RA, Ph.D in History, Associate Professor*, **About the History of Relations between the Zakarians and Orbelians**

Summary

The relationship between the Zakarians and Orbelians began in 1118 or shortly thereafter and lasted until 1289/1290. In the beginning, the Zakarians were the loyal subordinates of the Orbelis, the direct ancestors of the Orbelis. However, in 1176-1177, during the rebellion led by Ivane Orbeli against the Georgian king George III, they left the Orbelis and went over to the king's side.

In the end, the rebellion was defeated and the Orbelis were pushed out of the historical arena. However, at the beginning of the XIII century, with the support of *Рекомендуется переформулировать, так как содержание не совсем ясно* not only settled in Syunik, but also established a government and founded the Armenian dynasty of the Orbelians. It was first subordinated to Ivane I, and then to the branch of the Zakarians called the Avagyan House, descended from him.

During the Mongol rule, the Orbelians not only managed to get out of the Avagyan domination, but in 1284-1289/1290 they also became the chieftains of the Zakarians.

Key words: Zakarians, Orbelians, Orbelis, Eelikum, Ivane A, Gontsa, Syunik.